Maarifçi ziyalılarımızın "Qeyrət"i

Bu il "Qeyrət" mətbəəsinin 120 yaşı tamam olur

Bu il ictimai fikir tariximiz üçün son dərəcə əlamətdar bir ildir. 22 iyul 2025-ci ildə Azərbaycan milli mətbuatının ilk qaranquşu "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlamasından 150 il ötür.
Bu tarixin müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq Prezident İlham Əliyev Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda da qeyd edilir: "Əkinçi"dən sonra onun ənənələrini davam etdirən çoxsaylı nəşrlər dövrün vətənpərvər ziyalılarını, maarifçilərini eyni məslək ətrafında birləşdirərək, milli oyanış prosesinin aparıcı vasitələrindən biri kimi, ümummilli məqsədlərin gerçəkləşməsində mühüm rol oynamışlar".
Böyük Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci ildə xalqımıza dərin sevgi, Azərbaycanın gələcəyinə parlaq ümidlərlə yaratdığı "Əkinçi" 150 il ərzində yeni-yeni mənəvi dəyərlərimizə həyat bəxş etmiş, onun işığına digər mənəviyyat çıraqları da qoşulmuş, milli düşüncə onların nurunda aydınlığa çıxmışdır. "Əkinçi"dən sonra ərsəyə gələn belə dəyərli hadisələrdən biri 1905-ci ildə yaradılmış "Qeyrət" mətbəəsidir. Tarixin və taleyin xoş bir təsadüfüdür ki, bu il "Əkinçi" qəzetinin 150 illiyi ilə yanaşı, həm də "Qeyrət" mətbəəsinin yaranmasının 120 illiyidir.

150 il əvvəl Bakıda "Əkinçi" qəzetini mətbəədə yığdırmaq üçün hürufat və onu yığacaq mürəttib tapmaq Həsən bəy Zərdabi üçün müşkülə çevrilmişdi. O, Bakı quberniyasında mürəttib işləyən Minasov soyadlı bir ermeninin ümidinə qalmışdı və həmin erməni öz xislətindən irəli gələn bədxahlıq xəstəliyinin təsirindən çar idarələrinə Azərbaycan ziyalısından, onun xalqın gələcəyi üçün yaratdığı qəzetdən yazdığı danoslarla, etdiyi casusluqlarla milli mətbuatımızın ilk müjdəçisinin ömrünün cəmi 2 ildən sonra tamamlanmasında böyük "rol oynamışdı".

Bu dövrdən 30 il sonra isə artıq Tiflisdə digər iki böyük ziyalımız - Cəlil Məmmədquluzadənin və Ömər Faiq Nemanzadənin, eləcə də onların təşəbbüsünə dəstək verən tacir Məşədi Ələsgər Bağırov adlı millət təəssübkeşinin təməlini qoyduqları Azərbaycan mətbəəsi vardı. O, milli mətbuatımızın daha bir zirvəsi "Molla Nəsrəddin"i dünyaya gətirmiş "Qeyrət" mətbəəsi idi.

"Qeyrət" mətbəəsi, əslində, 1903-cü ildən Tiflisdə əvvəlcə həftədə 3 dəfə, sonra isə gündəlik çıxan "Şərqi-rus" qəzetinin nəşr olunduğu mətbəənin əsasında yaradılmışdı. "Şərqi-rus" 1891-ci ildə "Kəşkül" qəzeti bağlandıqdan sonra Tiflisdə nəşr olunan ilk azərbaycandilli qəzet idi. Qəzetin qurucusu Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski 1902-ci ildə Fransadan qayıdandan sonra öz doğma Şahtaxtı kəndindəki ata mülkünü satıb Tiflisə köçmüş, orada mətbəə yaratmışdı. Uzun illər Azərbaycan dilində qəzet buraxmaq arzusunda olan və dövlət idarələrinə bununla bağlı ardıcıl müraciətlər edən Məhəmməd ağaya, nəhayət ki, növbəti cəhdlərinin birində "Şərqi-rus" qəzetini buraxmağa icazə vermişdilər. Qəzetin fəaliyyətində C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi kimi ziyalılarımız yaxından iştirak etmişlər. Elə Cəlil Məmmədquluzadə ilə Ömər Faiq Nemanzadənin ilk tanışlığı da "Şərqi-rus"un redaksiyasında olmuşdu.

Sonralar Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəstəyi, Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində "Həyat" adlı qəzetin nəşri ərəfəsində Məhəmməd ağa Şahtaxtinski qəzeti bağlayaraq Bakıya köçməyə qərar verdi. Onun sonuncu nömrəsi 1905-ci il yanvarın 15-də buraxıldı. Naşir Tiflisdə sahib olduğu mətbəəni də satışa çıxardı.

"Ziyalılarda pul, pullularda ziya yox idi"

Ömər Faiq Nemanzadə mətbəəni almağı Cəlil Məmmədquluzadəyə təklif edəndə onların heç birinin buna maddi imkanları yox idi. Bu barədə Ömər Faiqin xatirələrindən oxuyuruq: "Çoxdan həsrətini çəkdiyim türk mətbəəsinin alverçilər əlinə düşüb dağılmasına heç bir surətdə razı olmamağımı, nə yolla olursa-olsun onu saxlamaq gərəkliyini Mirzə Cəlilə dedim. Cəlil gülüb: "Çox əcəb, sözüm yox. Lakin Məhəmməd ağa söz yox ki, pul istəyəcək. O da ki, nə səndə, nə də ki məndə. Bir də Faiq, Məhəmməd ağa bilsə ki, mətbəə sənin əlinə keçəcəkdir, qorxuram bizə heç verməyə. Dedim: "Mənim adımı çəkmə, sən Məhəmməd ağanı bir az vaxt dayandır, pul tapacağına söz ver, qorxma".

Mirzə Cəlil isə həmin günləri məşhur "Xatiratım" memuarında belə yada salır: "...biz mətbəəni ələ keçirmək, gələcəkdə ondan istifadə etmək niyyəti ilə başladıq elə bir üçüncü yoldaş axtarmağa ki, o bir qədər pula malik olsun". Belə bir adamı tapmaq isə o qədər də asan başa gəlmədi. Ömər Faiq yazır ki, üçüncü adamı əvvəlcə ziyalılar arasında axtarsalar da, tapa bilməyiblər. "Çünki ziyalılarda pul, pullularda ziya yox idi".

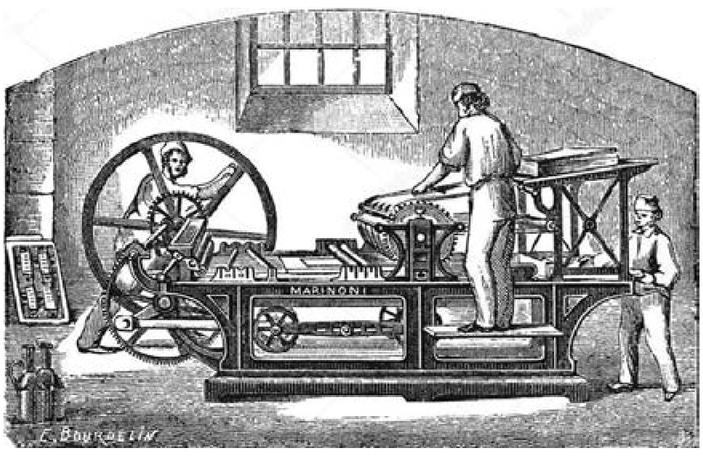

Nəhayət, Ömər Faiq belə bir adamı tapa bilir. Bu, Tiflisdə yaşayıb ticarətlə məşğul olan naxçıvanlı Məşədi Ələsgər Bağırov idi. Onunla Ömər Faiq arasında dost münasibətləri vardı. Bəzən Ömər Faiq evinə lazım olan ərzaqları da Məşədinin baqqal dükanından nisyə götürər, ayın sonunda borclarını bağlayardı. Məşədi Ələsgər Bağırov mətbəəni almaq üçün onlara 7 min manat pul verməyə razılaşır. Cəlil Məmmədquluzadə "Xatiratım" memuarında yazır: "...Həmin yoldaş Məhəmməd ağaya bir qədər pul verməyi boynuna çəkdi və verdi də. Və həmin vaxtda ki, sənə min doqquz yüz beşinci ilin yaz fəslinə təsadüf eləyir, biz yəni mən, Ömər Faiq və Məşədi Ələsgər bir tərəfdən və Məhəmməd ağa o biri tərəfdən notarius vasitəsilə razılaşdıq ki, mətbəə qalsın bizim ixtiyarımızda, bu şərtlə ki, qəzetin və mətbəənin iki min manat borcunu biz öhdəmizə götürək".

Milli inkişaf üçün vasitə

Tədqiqatçılar yazırlar ki, mətbəə bu şərtlə Məhəmməd ağadan təhvil alınandan sonra onu Tiflisin ovaxtkı Peski küçəsində qonşuluqdakı daha münasib bir evə köçürürlər. Mətbəə rəsmi surətdə "Qeyrət" mətbəəsi adlandırılır və fəaliyyətə başlayır. Amma az sonra xərclərə qənaət üçün mətbəəni qonşuluqda Krasnovodski küçəsindəki ikimərtəbəli binaya köçürməli olurlar. Alt mərtəbədəki geniş otaqlarda mətbəə avadanlıqları quraşdırılır. Üst mərtəbədə isə Mizə Cəlil özü yaşayır. "Leyli" adlı bir məktəb də yaradır, burada 15-20 şagird toplayıb, onları məktəblərə daxil olmağa hazırlayır. Mətbəənin də, məktəbin də rəsmi müdiri Cəlil Məmmədquluzadə idi. Səbəbini belə izah edir ki, "həmin müəssisələri təsis etmək icazəsini o əsrin hökuməti bəlkə ancaq mənə verərdi və Ömər Faiqə verməzdi. Bu cəhətə ki, mən hökumət darülmüəllimini bitirmiş bir cavan idim, amma Ömər Faiq Türkiyədə təhsil tapmış bir cavan idi və zənn edirəm ki, mətləb burada aşikar olur".

Mətbəənin ilk elanında yazılırdı: "Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsi türkcə, farsca, ərəbcə, rusca və firəngcə hər növ kitab, məcmuə və hər cür tüccar və divanxana dəftər və kağızları ən gözəl hərf ilə çap edir".

Mirzə Cəlil də, Ömər Faiq Nemanzadə də bu mətbəəyə gəlir mənbəyi deyil, milli oyanış, milli dirçəliş, mədəni tərəqqi üçün bir vasitə kimi baxırdılar. Bu işdə sərvət sahibləri ilə bərabər, qələm sahiblərindən, millət qeyrəti çəkən nisbətən imkanlı adamlardan gözləntiləri böyük idi. Amma o zaman ətrafda elə adamlar da barmaqla sayılardı. Bu baxımdan Məşədi Ələsgər Bağırovun xərclədiyi pullar onlara çox böyük kömək olur.

Cənubi Qafqazda ilk maarif şirkəti

Ömər Faiq Nemanzadənin xatirələrindən 1907-ci ildə onların mətbəəni böyütmək məqsədilə "Qeyrət kampaniyası" adı altında bir şirkət təsis etdiklərini də oxuyuruq. Onlar mətbəənin 7 min manatlıq dəyərini 28 səhmə bölmüş, hər paya 250 manat hesabı ilə hər biri iki pay götürüb, qalan 22 səhmi satışa çıxarmışlar. Beləliklə, "Qeyrət şirkəti" 28 pay sahibinin mülkiyyətinə keçmişdi.

Bununla belə Mirzə Cəlilin xatirələrindəki bəzi qeydlər mətbəə işinin onlara böyük gəlir gətirmədiyini göstərir. Yazırdı ki, gah mətbəə işlərimiz və gah məktəb işlərimiz bizə xeyli zərər verirdi: "Çünki nə mənim, nə yoldaşım Faiqin maddi qüvvəmiz var idi, onunçün məxaricin və zərərin cümləsini üçüncü yoldaşımız Məşədi Ələsgər çəkirdi. Həmin məşədi yoldaşımı hədsiz təşəkkürlərlə yad edirəm və deyirəm ki, bu yoldaşımız məşədi məsləkiliyi ilə bərabər o qədər ki, maarifə və maarif yolunda xərc qoymağa həvəsi var idi, az bir qeyri məşədidə də belə həvəs ola bilər. "Qeyrət" mətbəəsinin möhkəmlənməyi yolunda da və pansionumuzun davamı yolunda da onun xeyli xərci çıxdı..."

O dövrün şərtlərinə görə, "Qeyrət" mətbəəsinin texniki imkanları qaydasında idi. Ö.F.Nemanzadə də "Qeyrət"in Cənubi Qafqazda birinci maarif şirkəti kimi lazımi avadanlıqla təchiz olunduğunu yazır. Belə ki, mətbəədə böyük çap maşını, bir amerikanka maşını, 10 mürəttib işləyəcək qədər hərf və hərf kassaları vardı. Maşınları Moskvada "Modern" adı ilə fəaliyyət göstərən alman şirkətindən almışdılar.

"Qeyrət" mətbəəsi üç otaqda yerləşmişdi. Otaqların birində mürəttiblər işləyirdilər. Kiçik otaqda çap maşını qurulmuşdu, digər otaq isə mətbəə müdirinə aid idi. Çap maşını əl ilə işləyirdi. O vaxt Tiflisdə elektriklə işləyən çapxana maşınları da vardı. Amma onlar çox baha başa gəlirdi və ancaq böyük mətbəələrdə vardı. Cəmi 6-7 min manatla qurulmuş "Qeyrət" mətbəəsinə elektriklə işləyən böyük maşınlar gətirmək onun qurucularının imkanları xaricində idi. Bununla belə hər halda mətbəənin texniki baxımdan heç nəyə ehtiyacı yox idi. Burada ən müxtəlif formada və məzmunda çap materialları işıq üzü görürdü. "Molla nəsrəddinçilər" adı ilə məşhur olan fikir cərəyanı məhz "Qeyrət" mətbəəsində ilk ideya mübarizəsinə qədəm qoyur.

Maarif və mədəniyyətin ən birinci vasitəsi

"Qeyrət"də çap olunan ilk kitab Ömər Faiqin "Nəşri-asarə dəvət" ("Əsərlərin nəşrinə dəvət") əsəridir. Bu əsər həm də Azərbaycan mətbəə və mətbuat tarixi haqqında ilk kitabdır. Ömər Faiq kitabında yazırdı: "Bizim üçün istifadə və tərəqqi qapısı indilik, top, tüfəng və dinamit vasitəsilə açılmaz. Biz bu gün ancaq hər qüvvətin, hər xahişin, hər fikrin anası və kökü olan maarif və mətbuat olduğunu bilməliyik. Maarif və mədəniyyətin bu gün ən birinci vasitəsi, ən qüvvətli naşiri isə kitab və qəzetlərdir - mətbuatdır".

Mətbəənin çap etdiyi ilk kitablardan biri də Firdovsinin "Şahnamə"sindən bir hissədir. "Rüstəm və Söhrab" adlanan həmin hissəni Rəşid bəy Əfəndiyev tərcümə etmişdi və bu, əsərin Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi idi. Altmış min beytlik "Şahnamə"dən Rəşid bəy Əfəndiyev o dövrün oxucuları üçün, demək olar ki, ən maraqlı hissəni seçmişdi, "Qeyrət"in sahibləri də bu mətni məmnuniyyətlə çap etmişdilər. Onlar lazımlı, faydalı, hər kəsin anlaya biləcəyi dildə, üslubu xoş və səlis kitabların çapına xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Mətbəədə işıq üzü görən kitabların bəziləri pulsuz paylanır, bəziləri isə ucuz qiymətə satılırdı. Bir çox halda isə kitabları "Molla Nəsrəddin" jurnalına əlavə kimi oxuculara hədiyyə göndərirdilər. "Rüstəm və Söhrab"dan, "Nəşri-asara-dəvət"dən başqa, burada Cəlil Məmmədquluzadənin "İranda hürriyyət", "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", Əlimirzə Nərimanovun "Nəsihətül-əftal", Harun Sultanovun "Vətən yolu", "Azadə danışmaq və yerə cəm olmaq nə üçün lazımdı" kitabçası da o illərdə "Qeyrət" mətbəəsində nəşr olunan kitablardandır. Bundan başqa, mətbəədə Əhməd bəy Cavanşirin "Şeirlər məcmuəsi", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Millət dostları" pyesi, A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliyi, M.S.Ordubadinin və başqalarının əsərləri işıq üzü görmüşdü.

"Qeyrət" ictimai-siyasi və dini kitablar, bədii əsərlər, pedaqoji ədəbiyyat, rus, ərəb, fars dillərində tərcümə əsərləri ilə yanaşı, intibahnamələr, vərəqələr və təqvimlər də çap edirdi. Mətbəənin milli mətbuat tariximizə bəxş etdiyi ən böyük zirvə isə, təbii ki, "Molla Nəsrəddin"dir.

Bütün xalqların tarixində qeyrət vaxtı olur və gələcəyə görə məsuliyyəti üzərinə götürüb, bütün gücünü, varlığını buna həsr edən millət qeyrətli şəxsiyyətlərə həyati ehtiyac yaranır. Cəmiyyətlər öz inkişaflarına görə onlara borcludurlar.

Nə xoş ki, tariximiz və taleyimiz Azərbaycan xalqı olaraq bizi də belə şəxsiyyətlərdən xali etməyib. "Qeyrət" mətbəəsinin qurucuları da bunun ziyalı nümayəndələridir.

İradə ƏLİYEVA,
"Azərbaycan"

Azərbaycan.- 2025.- 30 aprel (№86).- S.11.